

On the history of the old food name *bospor(os)*

A sauce called *bospor* or *bosporos* was one of the favourite dishes of old Hungarian cuisine. The word, which is almost extinct today, has been attested in this language since the 16th century, and the study presents numerous sources in which it appears. In its first occurrences, it is mostly found as *borspor* or *borsporos*, so it is likely that it originated from this word combination ('pepper' + 'powder(ed)'), and that the later forms *bosporos*, *bocsporos* and then, due to folk etymology, *bocskoros* 'having sandals on', came into existence as a result of phonetic changes. Although several authors doubt this etymology, their arguments are not convincing enough, therefore the paper argues that the current explanation of the origin of this food name should be accepted until more serious refutation is found. On the other hand, the author does not consider the solutions of contemporary Hungarian dictionaries regarding the lemmatization of these word forms to be very fortunate.

Keywords: old food names, etymology, phonetic change, semantic change.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Régi és új etimológiák

1. Tanulmányom első részében néhány korábbi etimológiai tárgyú írásomhoz szeretnék újabb adatokkal szolgálni. A korábbi munkáimban előadottak azóta is foglalkoztatnak, mivel döntően ismeretlen, bizonytalan eredetű szavak etimológiai hátteréhez kívántam hozzászólni. Az eltelt időben továbbra is kerestem a korábbi felvetéseimhez olyan adatokat, amelyek azok bizonyosságát megtámogathatják. Ezek változatos módokon bővítik a korábbi gondolataimat. Szakirodalmi utalással a korábbi munka lényegi összefoglalásait mutatom be. Ennek során nem térek ki minden részletre, csak olyanokra, amelyeket bővebb adatokkal, új adatok felől másként kezelve tudok kibővíteni megtámogatni. Végül két olyan szó történeti adatait vizsgálom, amelyek korábbi tanulmányaimban nem szerepeltek.

2. **Bagoly.** Egy felvetést követve, mely a *bogár* szót a *búg* igéből eredezteti, e madár nevét is a *búg* ige alakváltozatából való származéknak gondoltam. A névadás alapját tehát a kiadott hang képzete adhatja (NÉMETH 2017, 2019). Megtámogatható e névadási motiváció az etimológiai vizsgálatban a magyar szótárirodalom néhány korai termékének adataival, amelyek e háttérre világosan utalnak. A latin *Bubo* magyarul *Ordito madar* vagy *bagoly*, az *Vlula* magyar megfelelője *Bőgető madar* SZIKSZAI FABRICIUS 1593-as szótárában (RMK. I. 269: 64). A madár neve a latinban is hangutánzó eredetű lehet, vö. *vlulatus* – *Orditas*, *vlula* – *Bagoly* már Calpeniusnál 1585-ben (MELICH 1912: 331). Sőt még korábbra is visszamehetünk e szóalakok felbukkanását kutatva. MURMELIUS 1533-as szójegyzékében a *Buba* magyarul *Ordeito madar*, az *Vlula* pedig *Bűgheto* [sic] *madar* (SZAMOTA 1895: 16). A jövőre vonatkozóan érdemes lehet megvizsgálni, hogy a szótárak készítésekor a magyar adatok latinból való szoros fordítás útján jöttek-e létre, vagy a szerkesztők az általuk ismert saját nyelvjárási megfelelőiket illesztették a könyvekbe.

Úgy vélem, mivel a madár neve előfordul *o*-val is a régi (1389: *Bogul*, TESz. 1: 217) és a nyelvjárási (MNYA. 1011., ÚMTsz. 1: 304) adatok között, ezek létrejöhetnek *ú > (> u) o* változással. Az eredeti szótó a lexikalizáció során elveszíthette etimológiai átláthatóságát, ezért a nyíltabb (*o > a*) tőhangzót tartalmazó származék az igétől elszakadva önálló szóként terjedhetett el. Onomatopoeitikus eredetű állatnevek között megtalálható, hogy *a*, *o* és *u* is előfordul a töben, függetlenül az alapige eredeti magánhangzójától – a hangutánzó háttér miatt a szabályostól eltérő fejlődés is lehetséges, valamint a kétszeres nyíltabbá válás lehetősége is adott. Esetleg valóban lehetett a *búg* igének *bog* (vö. *bong*) alakváltozata. A *búg* igetövhöz hasonló zárt szótagú tőhangzó hiánya feltűnő, de az ettől elszakadó származékokban a lexikalizálódás miatt kevésbé lehet szerepe a *bagoly* eredetének vizsgálatakor.

3. Or- Az *or(r)* szó lehetséges oldalági etimológiai kapcsolatainak áttekintése közben a rokonnnyelvi adatokat is figyelembe véve igyekeztem történeti szemantikai alapon megközelíteni a szócsaládot. Az *orr* finnugor eredetű szavunk lehet, a feltett FU **were* (*wōre*) alatt a magyar *orr* adatát kérdőjellel kiegészítve találjuk az UEW.-ben (№ 1144). A rokon nyelvi megfelelők között van példa 'erdő' jelentésű szóra is (NÉMETH 2020).

Az antropocentrikus kép miatt az emberi testrészek és a természeti képződmények nevei közti hasonlóság alapján metaforikus átvitel lehetséges. Efféle nevek mértékek és viszonyok megnevezésére is alkalmasak (SIPŐCZ 2003: 364). Az eredetileg magasságot kifejező *or* szóra visszavezethető az *arány* ~ *irány* viszonyt kifejező szavakhoz hasonlóan jöhetett létre a *hëgyëtte* 'förlötte' (ZOLNAI 1901: 281) típusú szócsoport is. Amikor az *or*-hoz kapcsolhatónak véltem az *árnyék* szót mint lehetséges származékot, egyrészt a szócsalád alapját adó térszínforma megnevezése mint lehetséges mérték, másrészt a szó a hasonlóságot kifejező jelentésárnyalata állt döntésem mögött.

Az etimológiai szótárak a 'hegy' jelentést tartják eredetibbnek. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a kognitív sémák alapján a jelentésviszonyok kevésbé egyértelműen tisztázhatók. Előfordul ugyanis, hogy a hegy és az erdő neve megkülönböztetés nélkül használatos, egyetlen névalak jelenti mindkettőt: a hegyet és a rajta lévő erdőt is a rész–egész viszony alapján (RESZEGI 2012: 64). A TESz. (2: 1094) és az EWUng. (1070) megemlíti, hogy az első jelentést a többé-kevésbé elszigetelődött származékok szorították háttérbe. MÉSZÖLY szerint az *orozat*, *oromzat* és az *orom* jelentése azonos (MÉSZÖLY 1929: 329).

A folytatásban Fejér megye néhány 18., 19. és 20. századból adathozható mikrotoponimáját idézem (MOENICH 1910: 424; NAGY 1972; Kataszteri térkép; Kéziratok gyűjtés). Az adatok a Magyar Nemzeti Helynévtár Programban való munka során kerültek a figyelmem középpontjába. Ezek a földrajzi nevek kiegészíthetik a fenti tanulmányban idézett alaktani és szemantikai megfigyeléseket. A megyében olykor egy szinkrón metzeten belül több alakváltozat is megfigyelhető, ezért nyelvjárástörténeti és nyelvföldrajzi megfigyelésekre alkalmasak.

1. táblázat

Az *or(r)* és származékai régi földrajzi nevekben (Fejér megye)

Település	Évszám	Névadat
Bicske	1825	Lófangató [tisztás domb] <i>orránál</i>

Ercsi	1743	Szikily nevü völgyben lévő <i>orumzat</i>
	1743	<i>orumzatt</i> vagy is Szikili Berdo
	1765	Völgyben lévő <i>orumzat</i> másként Szikili Berdo
Füle	1767	Somló Hegynek keleti <i>orában</i>
Ivácsa	1727	Szaika/Saika völgynek all szélrül való <i>orozattyán</i>
Székesfehérvár	1758	hegy <i>orozattyán</i> tetczetős kettős Halomnak tartván
Pátka	1840, 1850	Saági hegy <i>orra</i>
Vereb	1884	Hörcsög <i>orrai</i> felső nagy/kis rész
	1937	Hörcsög <i>orra</i>
Bodmér	1973	<i>Ormos</i> dülő

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az *orr* e vidéken eredeti jelentéséből nem szorult ki teljesen, valamint azt is, hogy az *orr*, *orom*, *orumzat* és *orozat* nem minden esetben szinonimái egymásnak. Előkerül még az eredeti, gemináció előtti *or* alakváltozat is. A jelentések az alábbiak alapján oszlanak meg.

Az *orr* kifejezetten 'csúcs, tető' jelentésű két helyen (Bicske, Pátka). A székesfehérvári *orozat*-hoz inkább 'elnyúló kiemelkedés, gerinc' jelentés lehet társítható. Az általános 'kiemelkedés' (e vidéken a *hegy* nem földrajzi szakszóként értendő, a régió nyelvjárása MÉSZÖLY megfigyeléseit támasztja alá) jelentése is megvan az *orr*-nak (Vereb). Az *orozat* (Ivácsa) és az *orumzat* (Ercsi) 'völgyfal' jelentésben szinonimák. Fülén az *or* szónak 'elnyúló kiemelkedés egy része' jelentését következtethetjük ki.

4. Gyula. A méltóságnév etimológiája már mesterszakos hallgató korom óta foglalkoztat. Egy egyetemi tudományos pályázat pozitív kritikái bírálata után egy konferencián mutattam be a szófejtési kísérletemet. A konferencia anyaga lektorált tanulmánykötetében jelent meg. A tanulmányom nagyon röviden az alábbiakban foglalható össze.

A *gyula* méltóságnév azután került figyelmembe, miután feltűnt, hogy az etimológiai szótárak ítélete megváltozott a szó eredetét illetően: a TESz.-ben biztos etimológiájú török szó, az EWUng.-ban valószínű jövevényszó, a WOT.-ban már bizonytalan eredetű szóként tartják számon. Emiatt vizsgáltam meg, hogy lehet-e belső eredetű vagy rokonnyelvi háttere. A FU **éðlk*-, **éðlk*- 'fénylik, csillog, ragyog' és az ugor kori **čitts*- 'süt, fénylik, világít' szóban véltem felfedezni a *gyula* lehetséges hátterét, amely folyamatos melléknévi igenévtől elkülönült névszónak tartható. Az *-l* és a *-t* végződés analogikusan kapcsolhatta az alakokat hasonló felépítésű igékhez. A szó eleji *cs-* : *gy-* megoszlás kapcsán vettem fel, hogy mivel a *gy* előzménye ekkor **džs* lehetett, így talán egyes nyelvjárásokban ennek rendszerbeli párja, a **c's* is meglehetett. Olyan viszonyt képzeltem el, amely hasonló eloszlást mutat, mint ami a szókezdő *ty-* és *ly-* fonémák esetében megfigyelhető: lényegében néhány szóra korlátozódik csupán. Ilyen lehet a *gyűr* ~ *csűr* 'csavar, sodor', a hangutánzó mivolta miatt kevésbé bizonyosan a *cshol* ~ *csihol* ~ R. *gyoht* 'tüzet gyújt'. A török hatás a gondolatomban csak annyiban jelentkezik, hogy a belső rendszerkapcsolaton kívül esetleg a nyugati ótörök nyelvváltozatok éppen változó formái (WOT. 1150) is megtámogathatták egyes magyar nyelvváltozatokban a szókezdő *cs-* fonémát.

Kitérve a névadás mögötti motivációra és a lehetséges szemantikai háttérre, lényeges megemlítenem, hogy BÁRCZI szerint a méltóságnévből a magyarban jött létre a belső keletkezésű *Gyula* személynév (BÁRCZI 1958/2001: 131). A személynév → méltóságnév, és a méltóságnév → személynév átvitel egyaránt elképzelhető. Régi személynévek vizsgálatakor különösen fontos körülmény, hogy egy egyén egyszerre több nevet is visel élete során, illetve más-más néven neveztetett meg a társadalmi helyzetének különféle összetevői alapján (HAJDÚ 2003: 348–353). Ugyanakkor e tanulmányomban a személynévvél nem, csak a méltóságnév kérdéseivel foglalkoztam.

A tanulmányom megállapításait így értékelte a történész B. SZABÓ JÁNOS és SUDÁR BALÁZS: „A közelmúltban Németh Dániel állt elő egy török és egy finnugor nyelvi háttérre épített, a történeti adatoktól azonban elrugaszkodó, erősen hipotetikus etimológiai javaslattal.” (B. SZABÓ–SUDÁR 2021: 186). Sajnos a társtudomány felől érkező bírálatban a szerzők nem részletezik, hogy a „történeti adat” hogyan értelmezendő, és hogy az „erősen hipotetikus”-ság miként is értendő. Bővebb kifejtés és nyelvtudományi érvek híján visszatérek néhány kiegészítéssel az általam javasolt etimológiához.

Az egyes tudományok adatai már önmagukban is változatosak lehetnek, de a nyelv-történeti források – a saját adalékaikkal együtt – szintén sokfélék (l. BENKŐ 1967: 41–42). Nem várható el minden történeti szövegtől, hogy beszámoljon a benne szereplő szavak etimológiájáról. Ha mégis tartalmaz ilyen megállapításokat, akkor is szükséges a kutatói vizsgálat. A tudomány lényegéhez sok területen hozzátartozik a hipotetikusság; a (rég) múltat vizsgáló diszciplínák, így természetesen maga a történettudomány is, gyakran támaszkodnak hipotézisekre – ha jól értelmezem a bírálói szóhasználat mögötti szándékot.

A szócsoport abszolút töveként általam meghatározott **čβ*- vagy **čǖ*- analógiák alapján elképzelhető. A szóvégen *-l* és *-t* váltakozást mutató igék (*sül* : *süt*, *hűl* : *hűt* stb.) egy részén inetimologikusan is megjelenhetett (NYIRKOS 1987: 43, 133) a képzőszerű végződés annak következtében, hogy az ősmagyar kor végére az igék kötelezően mássalhangzóra és képzőre végződtek (KISS 1972). A FU **čβlk3-*, **čǖlk3-* (UEW. № 84) > ősm. *csil-* és az Ug **čitt3-* (UEW. № 1744) > ősm. *süt* valós alapot nyújthat efféle analogikus változásokra, ahogy az UEW. szerkesztői a *sül* létrejöttékor is ehhez a gondolathoz nyúlnak. Szerintem a *csil-* szótóból a *sül* belső nyelvi változatokból önállóvá váló forma is lehet.

A szókezdő *cs-* : *s-* kapcsán a *csékély* : *sekély*, *csillag* : *sajog* stb. viszony régóta ismert, kiegészíthető a *csillog* : *sillog* (ÚMTsz. 1: 837) adattal is, a mögötte álló megoszlás a török jövevényszavak előtt meglehetett (KÖVESI 1972: 68). De a török átvételek is részt vehettek benne (BÁRCZI 1947: 82–83; BENKŐ 1957: 68; KÖVESI 1972: 61–64; HAJDÚ 1973: 102–106; BERECZKI 2003: 73–75; HONTI 2017: 177–178). Tehát ez kronológiai szempontból jelenthet adalékot egyes szavak kapcsán.

A veláris *j* változásai többféle rendszerkapcsolatot sejtetnek, melyek változásai az ősmagyar kor végétől a korai ómagyarig zajlottak. Egyrészt palatalizációt: *j* > *i*, illetve a labializációs tendenciába illeszkedett: *i* > *u* (esetleg már korábban *j* > *u*). Másrészt az *j* ~ *á* az ősmagyarban lehetséges, az ómagyarban *á* > *o* > *u*, *á* > *a* sor is felállítható (GOMBOCZ 1920: 5; BÁRCZI 1950: 228, 1958: 33; E. ABÁFFY 2003a: 123–125, 2003b: 323–331).

Ha a szintén említett ritkább palatális szókezdők analógiájára tekintünk, akkor a *lyuk* : *lik*, *tyúk* : *tik* párhuzam alapján azt sejtethetjük, hogy a feltett **čs-* > *cs-* ~ **čs-* > *džs-* > *gy-* szintén így oszlik meg. Tehát az illabiális előtt nem palatális hangzót: *csillog*, a labiális magánhangzó előtt a palatális mássalhangzót találjuk: *gyula*. Ezt a mintát erősítik a feltett

cs : gy nyelvjárási megoszlásba sorolható további adatok is: *csipet* ~ *gyüpet* (ÚMTsz. 2: 770), *csillapodik* ~ *gyaluszik* ' <időjárás> enyhül', *gyaludik* ' <fájdalom> enyhül' (ÚMTsz. 2: 727, 728). A *csűr(-csavar)* ~ *gyűr* viselkedése e szempontból atipikusnak tekinthető, de létezik ennek is *gy-s* párja, vö. *gyűr-gyavar* (ÚMTsz. 2: 771). A *csűr* kirívó esetét a vele talán kapcsolatba hozható illabiális *cserdít*, ? *csévlő* 'csörlő' stb. szavakkal lehetne magyarázni, amelyre aztán a *gyűr-gyavar* alakilag hatott.

Úgy vélem, hogy a *gyula* méltóságnév mögötti névadási motiváció végső soron egy szerte a világon megfigyelt és adatolt vallástörténeti jelenségen alapul. A szóban forgó képzet arra épít, hogy bizonyos nagy hatalmú személyek a vallási erőt hő formájában tapasztalják meg, ami a környezet számára kártékony és ártó is lehet (FRAZER 2001: 140–143). Azonban a szent hatalom égető erejét nemcsak a vallási vezetők élhetik meg, hanem katonai beavatások által is elérhető. A fény, hő és a belső tűz összekapcsolása a hatalommal univerzálisnak tekinthető (ELIADE 2006: 216–221). Szerintem lényegében az európai keresztény kultúrában megjelenő dicsfény is ehhez a jelenséghez köthető. De ismeretes a sztyeppéről is, Attila korában Priskos rhétor tudósításából ismerjük, hogy Kudirakhos ekként válaszol Attila meghívására PATAY-HORVÁTH fordításában (2014: 23): „Mert még ha a Nap tányérjába sem nézhetünk merően, hogyan nézhetne valaki baj nélkül a legnagyobb istenre?”.

Megtalálható e képzet a legközelebbi nyelvrokonainknál is. Az istenségek megnevezésekor gyakran fordul elő a *fényes* jelző. Alsólozvai területről való istenidéző rigmusból: „Fényes Tárém apám vagy” (MUNKÁCSI 1910: 489). A manysi és hanti területeken egyaránt a sámán révületét az a meleg szellő okozza, ami a bálványszellem mozgását, megjelenését kíséri. Révületbe esésekor isten vagy a bálvány heve szállja meg, isten vagy a bálvány hőt bocsátott rá (MUNKÁCSI 1910: 381).

B. SZABÓ és SUDÁR szerint a magyar főhatalom birtokosának megnevezése (a *Dzslh* nevű kndh) nem lelhető fel a török sztyepei világ más nyelveiben (B. SZABÓ–SUDÁR 2014: 196–197). Nem lehetetlen, hogy a magyarság is ismerte ezt a vallási jelenséget, és az ilyen hőt birtokló személyt nevezte meg a szerintem belső eredetű *gyula* szóval. A sztyeppén Priskos rhétor művéből látjuk, hogy a vallási jelenség már létezett ekkoriban. Az efféle hő megnevezése a jógában *kundalini* (ELIADE 2006: 217). Úgy vélem, jó nyomon jár B. SZABÓ és SUDÁR, amikor az iráni *kund* szóhoz fordulnak (B. SZABÓ–SUDÁR 2014: 191). ROSSI javaslata szerint a közép- és újperzsa *kundāg* 'fortune-teller, sorcerer' visszavezethető **kōnd-/kōnd-* formára (ROSSI 2015: 355). Az ősmagyar korban az iráni nyelvekkel való érintkezés ismert és megelőzte (HARMATTA 1997: 71) a törökségi nyelvekkel való érintkezést (RÓNA-TAS 1997: 50). Ennek alapján legkésőbb a középső ősmagyar korban lehetséges, hogy a **kōnd-/kōnd-* szó valamely származéka vagy a *kundāg* a középperzsból átkerüljön, majd az ősmagyarban méltóságnév legyen. A *gyula* magyar nyelv saját belső keletkezésű szava lehet egy elterjedt vallási jelenségnek, talán ezért is hiányozhat a sztyepei népeknél. A jövőben meg kellene vizsgálni, hogy a *kndh* tükörfordítása lehet-e a *dzslh*, vagyis egy idegen elem magyar megfelelőjéről lehet-e szó.

5. Buz- és búsz. Végül egy nyelvöldrajzi vizsgálattal kiegészített történeti-etimológiai elemzést mutatok be. A *buz-* szótó a *buzdít*, *buzgó* stb. abszolút töveként ismert, a *búsz* egy ótörök jövevényszó. Az előbbi esetében feltételezhető alaki hasonlóság a toldalékolt formák és az így kialakított jelentés kapcsán a *forró* : *forgó* : *forog* szavakkal

(**buzó* : *buzgó* : *buzog*), de figyelmet érdemel a *forró* geminált mássalhangzójához hasonló *buzzog* is (ÚMTsz. 1: 649). A szóalakok létrejöttéhez alaktani adalékokként I. D. BARTHA 1991: 88–89; A. JÁSZÓ 1991: 321–327.

A **buzó* alak azonban valóságossá is válhat. Egy modern kori előfordulására a szakirodalom böngészése közben bukkantam BÖRÖCZ könyvében: „buzó hívénel” (BÖRÖCZ 1911: 186). Azt nem lehet kizárni, hogy e helyen sajtóhibával van dolgunk. Más történeti adata előttem eddig nem ismert. Meg kellene vizsgálni, hogy nyelvjárási alakot emelhet-e be BÖRÖCZ a köznyelvbe, esetleg tudálékos szóalkotásának terméke lehet a szó.

A MÁTYÁS FLÓRIÁN által felvetett R. *buz* ’hőség’ (N. *busz*, *búz*) jelentéstani oldalón is további vizsgálatra adhat okot. MÁTYÁS az Érdy- és a Döbrentei-kódexből idézett példát (utóbbit I. a folytatásban), mindkettő kapcsán kiemeli, hogy ezek konkrét, vagyis nem elvont jelentések. Szerinte e szó a *buzog*, *buzdít* stb. szavak tövével azonos (MÁTYÁS 1865: 205–206). Ettől eltérően ma a *búsz* címszó alatt ’rekkenő hőség, fojtó levegő’ és ’gőz’ jelentésben találhatók az adatok az etimológiai szótárakban (EtSz. 1: 580, TESz. 1: 394, EWUng. 150). Az etimológiai szótárak MÁTYÁS összekapcsolását elvetik, helyette egyöntetűen az ótörök eredetet vallják (I. még WOT. 1: 185–186). A WOT. a TESz.-ben kifejezett szemantikai nehézségek ellenére még a *bosszú*, *bosszant* szavakat is e szócsaládhoz köti.

Érdekes, hogy ezzel szemben a NySz.-ban mindössze csak két 16. századi nyomtatványból van a *búz* ’vapor, nebula; dampf, dunst’ jelentéssel felvett címszóra példa. Az első 1565-ből: *Ústókós cyllagok es fakliak nag lidérczek, acki alá esik az égből mint ég cyllag, azis a föld buzzabol leszen*; a második 1589-ből való: *A száraz gőz, párából, búzból és füstelgésből, ki az földből megyen fel* (sic!)¹ (NySz. 1: 327–328). Ezek közül az első adat értelmezése még a segítő szövegkörnyezet ellenére is nehézségekbe ütközik, egyaránt lehet ’gőz, pára’ és ’hő, meleg levegő’ jelentése. További segítségünkre lehetnek az értelmezésben a mai nyelvjárási adatok babonákkal összefüggő jelentései. A második viszont egyértelműen ’gőz’ jelentésű. Ekkor viszont talán a [búsz] ejtés lehet valószínű.

A nyelvjárási adatok kizárólag Tolna és Baranya területéről valók, főnévi vonatkozásban a hiedelemvilághoz kötődnek: ’<lidérczel kapcs.> földpára, kigőzölgés, mocsárgáz’. Melléknévi jelentésben a *búsz/bús meleg* a ’vihár előtti rekkenő hőség’ jelentkezik, de a *búsz szagú széna* kifejezésben ’füledt, erjedt’ jelentésben is él (ÚMTsz. 1: 641).

Regionális szótárakban a tágabb dél-dunántúli környezetből is adatható a *búz* ~ *búsz* ’füledt, nehéz, gázos levegő’ (OrmSz. 60) és *buszonyóu* ’füledt (meleg)’ (SzlavSz. 65). A NMTsz. (109) szétválasztja a(z) egyébként vélhetően egymással összefüggő két jelentést: *búsz*¹ 1. ’fojtó levegő, gőz’, 2. ’rekkenő hőség’ és *búsz*² 1. ’füledt, nehéz <szag, levegő>’, 2. alattomos; sunyi’.

Utóbbi melléknévhez hasonlóan talán a *búsz* alapszó igei származéka a *buszamodik*, *búszámodik* ’nekiheví, fölfortyan’ szó (ÚMTsz. 1: 641). Véleményem szerint az alak hasonlóság ellenére sem kapcsolódhat közvetlenül a NySz. *buszma* ’stolidus, ineptus; tölpelhaft, ungeschickt’ személyre vonatkoztatott szava, valamint a „tsúfoló értelmetlen szók” közül a *buszmáta* (NySz. 1: 327) vagy a *buszmó* ’buta, bárgyú’ (ÚMTsz. 1: 641)

¹ A NySz. minden erénye ellenére sem képes maradéktalanul betölteni a funkcióját. Találom fogalmaz KISS LAJOS: „Voltaképpen minden adata ellenőrzésre szorulna, de ezt szinte lehetetlen volna végrehajtani.” (1994: 395). E helyen is – a korabeli gyakorlat szerint – modernizált átírást látunk. (Az idézett forrást maga az egyik szerkesztő, SIMONYI ZSIGMOND dolgozta fel...)

a szócsaládhoz. L. még a *boszmók* 'csendes, kissé mulya, élheterlen <személy>' jelentésű nyelvjárási szót (ÜMTsz. 1: 567).

Az alábbi részlet mégis MÁTYÁS véleményének megfontolására sarkall: *kerlek teged en nemes azzonyom | zjz maria hogÿ olchad meg en | bennem az gÿvlevseget haragos | sagot keulseget Iregÿsegeth fesuenseget morgodast ragalmas | sagot es mjnden buzgo buzÿasa | nak eiv gÿvkeret auagÿ allathÿat* (Peer-kódex 366). Sajnos az etimológiai szótárak nem segítenek, ez az adat nem fordul elő bennük. De külön öröm, hogy a *buzgó* jelző is előfordul a részletben, csakhogy az utána álló szóalak értelmezése nehézkes. A *z* jelölhetne *sz*-t, amellyel a *búsz* szóhoz köthető lenne. Ellene szól, hogy a *zj* jelölés tipikusan a hosszú *zz* helyett (általában felszólító módban) szokásos jelölés, így inkább [buzjásának] vagy [buzzásának] olvasat támogatandó.

Kétségtelen, hogy valamiféle negatív jelentésű szó, hiszen fohászzkodó feloldozást kér érte Szűz Máriától, és hasonló negatív érzelmek (amelyek bűnnek számítottak a kor felfogásában) körül szerepel: *gyűlölség, haragosság, kevélység, irigység, fõsvénység, morgódás, rágalmasság* – amelyek HŐ képzetével függnek össze és eloltást kívánnak. A *buzgó* *buzzás* jelentése véleményem szerint 'heves indulat', 'érzelmi fellángolás', esetleg 'hirtelen felindulás'. Ezt erősíti még az Érsekújvári kódex egy helye is, ráadásul első szótagjában nyiltabb magánhangzóval: *erdegi goythozasokthwl es bozdwlasokthwl* (NySz. 1: 329). Vagyis a Peer-kódexben a *buzgó* *buzzás* egy figura etymologica lenne, ahol a *buzgó*-ban szintén látható lenne a *buz*-tő.

A Döbrentei-kódex 508. lapjának értelmezése kevésbé egyértelmű: *es felsegnek ereie arnékoz ne | ked · azaz meg hyveit teged · zent leleknek arné | kaban hogÿ foganasnak kivanatos bvziaban ne rettenÿ*. Érdeemes lehet a jövőben megvizsgálni, hogy a Döbrentei-kódex e részlete milyen kapcsolatban áll a máshol kimutatható ún. Huszita biblia-féle szövegahagyománnyal. Lehetséges ugyanis, hogy a dél-dunántúli vidékről kiinduló alapszöveg hatása fedezhető fel e szó használatakor (a pro és kontra érvelés szakirodalmi tételeihez l. HAADER 2019: 143). Ennek tükrében mégis érdemes lehet a *buz* szó „aktáját újra megnyitni”, de a kérdéseket csak tovább vizsgálatok tisztázhatják. Egyelőre csak felvételeket tudok megfogalmazni.

Ezért az egykor önállóan is létező *buz*-t leválasztanám a *búsz*-tól, amely területi kötöttségére való tekintettel valószínűleg sosem érte el a köznyelvi szintet és megmaradt tájszónak, sőt talán nem is honfoglalás előtti, hanem éppen e vidékre költözõ besenyõktõl (KNEZSA 1938: 436, ÁCS 1984: 33, PÁLÓCZI HORVÁTH 1989: 26, GYÖRFFY 1990: 136–153) kerülhetett be a helyi magyar nyelvjárásokba.

Azt javaslom, hogy a *búsz* szót tartsuk meg ötöröknek, de jelentését szűkítsük le 'pára, gõz, felhõs ég, nehéz, fülledt levegõ' jelentésre, és tegyünk fel mellé egy magyar *buz* szót 'heves érzelem, indulat' jelentésben. Ugyanakkor a két szócsalád alaki és jelentéstani egymásra hatása nem lehetetlen, de vitatható: a *buz*-származékai fõleg átvitt értelmûek, míg a *búsz*-hoz köthetõk szinte csak konkrét jelentésben állnak.

6. Összefoglalás. A tanulmányban három korábbi etimológiai ötletemhez fűztem további magyarázatokat, illetve két újabb szó történetéhez nyújtottam adatokat. A *bagoly* madárnév etimológiájához a névadás alapjául szolgáló hangadás képzetének idegen nyelvi mintája lehet párhuzam. Emellett a jelzõs szintagmával körülírt magyar megoldás is tanulságos a *bagoly* hangutánzó eredete okán.

Az *orr* szó néhány származékához alaktani és nyelvjárástani megoszlás alapján tettem észrevételeket. A néhány régi helynévi adatból kiolvasható dialektológiai szemantikai magyarázat alapján megmutatkozott, hogy az *orr*, *orom*, *oromzat* és *orozat* nem minden változatban tekinthető szinonimának.

A *gyula* méltóságnévhez mind alaktani, mind szemantikai adalékokat hoztam. A névadás mögött egy univerzálisnak tekinthető vallási jelenség állhat: a (katonai vagy vallási) hatalommal járó belső tüzet a viselője és környezete hő és fény formájában tapasztalja meg. Ennek a sztyepei környezetből is ismert történeti adata. Alaktani szempontból az általam felvetett ősmagyar kori **cš-* > *cs-* ~ **cš-* > **džs-* > *gy-* nyelvjárási váltakozásra hoztam további adatokat. Ezekből felismerhető, hogy a palatális mássalhangzós szókezdő mássalhangzót labiális magánhangzó követi, a hasonlóan ritka szókezdő palatális mássalhangzós (*tik* : *tyúk*, *lik* : *lyuk*) szavakhoz hasonlóan.

Végül két olyan szót vizsgáltam, amelyeknek etimológiája nem minden részletében egységes megítélésű. A *búsz* szó alá sorolták be a szótárak a ma már fiktívvé vált *buz*-többlől való adatokat. Csak hogy a történetiségben még önállóan is megtalálható a szó, de olyan származékát is idéztem a Peer-kódexből, amelyet a szótárak nem ismernek. Ezenkívül a *búsz* inkább honfoglalás utáni török jövevényszónak tűnik a korlátozott földrajzi elterjedtségével. A *buz* és *búsz* között jelentéstani eltérések is megfigyelhetők, de később a két szó keveredhetett a beszélők tudatában az alaki hasonlóság miatt.

Kulcsszók: etimológia, jelentéstan, történeti dialektológia, kódexek, ős- és ómagyar nyelv.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003a. Hangtörténet [Az ősmagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003b. Hangtörténet [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA közread. 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ÁCS ZOLTÁN 1984. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 44: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1950. A magyar hangtörténet tárgyköréből: A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *j*. *Magyar Nyelv* 46: 223–230.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–104.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia vizsgálatához. In: TELEGDY ZSIGMOND szerk., *Általános nyelvészeti tanulmányok 5*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BÖRÖCZ MARCELL 1911. *Ferencesek a középkori magyar irodalomban*. Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Pécs.

- ELIADE, MIRCEA 2006. *Mítoszok, álmok és misztériumok*. Cartaphilius Kiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS szerk. *Magyar etymologiai szótár*. I–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FRAZER, JAMES G. 2001. *Az aranyág*. Osiris Kiadó, Budapest. [2. javított kiadás].
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk. 2019. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–157.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1973. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet – A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA – OSZKÓ BEATRIX kiad., 2000. *Peer-kódex. A nyelvmélék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 25. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kataszteri térkép = <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2027652.0571588702%2C5958522.610666442%2C2121516.7278930666%2C5991237.658772497> (2022. 09. 24.)
- Kéziratok gyűjtés = *Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőivei 1970–1980*. Fejér Vármegyei Levéltár, jelzete: XV. (Aprónyomtatványok) 62.
- KISS JENŐ 1972. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 299–333.
- KISS JENŐ 2011/2014. A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő*. 1–2. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 62–68.
- KISS LAJOS 1994. Nyelvtörténeti szótáraink típusai. *Magyar Nyelv* 90: 392–400.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 365–472.
- A. KÖVESI MAGDA 1972. Az ősmagyar sz-ező és s (> cs)-zö nyelvjáráások kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 18: 61–74.
- MÁTYÁS FLÓRIÁN 1865. Magyar nyelvrítkaságok. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 188–208.
- MELICH JÁNOS saj. alá rend. 1912. *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1912.
- MÉSZÖLY GEDEON 1929. Magyar orr ~ vogul ur. *Magyar Nyelv* 25: 328–331.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977.
- MOENICH KÁROLY 1910. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 6: 423–424.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1910. *Vogul népköltési gyűjtemény* II. Második füzet. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- NAGY LAJOS 1972. Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6: 227–311.
- NÉMETH DÁNIEL 2016. Adalékok a *gyula* méltóságnév etimológiájához. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KÓCSIS RÉKA szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 2.* Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásából készült tanulmánykötet. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 99–107.
- NÉMETH DÁNIEL 2017. A *bagoly* és társai. *Magyar Nyelv* 113: 356–357.
- NÉMETH DÁNIEL 2019. Újra a *bagoly*-ról. *Magyar Nyelv* 115: 212–218.
- NMTsz. = *Nagy magyar tájszótár. 55000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata.* Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár.* KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1989. *Besenyők, kunok, jászok.* Corvina Kiadó, Budapest.
- PATAY-HORVÁTH ANDRÁS ford. 2014. *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában.* Attraktor, Máriabesnyő.
- RESZEGI KATALIN 2012. Jelentésvölvülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti tanulmányok* 7: 61–68.
- RMK. I. 269 = SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 1593. *Nomenclatura seu dictionarium Latino Ungaricum per clarissimum virum d. Basilium Fabricium Szikszavianum.* Ioannes Czaktornyaj, Debrecen.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 49–60.
- ROSSI, ADRIANO V. 2015. Once Again on Iranian **kund*. In: BLÄSING, UWE – ARAKELOVA, VICTORIA – WEINREICH, MATTHIAS ed., *Studies on the Iran and the Caucasus.* Brill, Leiden–Boston. 351–364.
- SIPŐCZ KATALIN 2003. Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 363–370.
- B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS 2021. Kende vagy gyula volt-e Árpád? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig. In: B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS. *Az Árpád-ház nyomában.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Budapest. 163–197.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. *A Murelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XVI/7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SzlavSz. = *Szlavóniai (kórógyi) szótár.* PENAVIN OLGA. Nap Kiadó, [Szeged?], 2000.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- UEW. = Rédei, Károly Hrsg. 1986–1989. *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Online változata: <http://www.uralonet.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- WOT. = *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011.

Old and new etymologies

In this paper I have added further explanations to three of my earlier etymological ideas and provided data for the history of two additional words. To the etymology of Hungarian *bagoly* 'owl' a foreign language pattern may be a parallel, both based on onomatopoeia. Old toponyms based on *orom*, *oromzat* and *orozat* (all roughly: 'gable, embattlement, frontispiece'), derived from the word *orr* 'nose', suggest that they are not synonymous in all variants. Behind the Ancient Hungarian dignitary name *gyula*, there may be a phenomenon that can be considered universal: (military or religious) power was experienced both by the holder and by other people in the form of heat and light. Although *bűsz* 'mist, steam, cloudy sky' and *buz* 'intense emotion' are two words of similar form and meaning, and therefore may have been confused in the minds of speakers, I consider them to be two separate words because of their meanings provided in old codices.

Keywords: etymology, semantics, historical dialectology, codices, Ancient Hungarian, Old Hungarian.

NÉMETH DÁNIEL
Debreceni Egyetem

ÉLŐNYELV

Kárpátaljai magyarok nyelvi tapasztalatai Magyarországon

1. Bevezetés. A 2014 óta tartó kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus a 2022. február 24-én kirobbant orosz–ukrán háborúban csúcsondott ki, melynek nyomán több millió ukrán állampolgár döntött az ország elhagyása mellett. A harci cselekményekkel együtt járó létfenyegetettség, a 18–60 év közötti férfiak általános mozgósítása és gazdasági visszaesés, továbbá a kisebbségeket kedvezőtlenül érintő ukrán nyelv- és oktatáspolitikai döntések (ezekről l. CSERNICSKÓ 2022a, 2022b) miatt a háború kitörése után ismét jelentős mértékben nőtt a szülőföldjüket hátrahagyó kárpátaljai magyarok száma (a kárpátaljai magyarok korábbi migrációs folyamatairól l. TÁTRAI et al. 2020: 30; KARÁCSONYI–KINCSES 2020: 309–310), akik zömében Magyarországon találtak ideiglenes vagy végleges menedékre.

A 2022 februárja óta Magyarországra érkezett több ezer kárpátaljai magyar nemcsak szülőföldjét hagyta hátra, hanem egy új, a megszokottól kisebb-nagyobb mértékben eltérő társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi közegbe is be kell illeszkedniük. Ez az új nyelvi közeg egyrészt azt jelenti, hogy Magyarországon nem kényszerülnek arra a kárpátaljai magyarok, hogy bizonyos helyzetekben más nyelvet használjanak. Szülőföldjükön, az Ukrajnában található Kárpátalján ugyanis a társadalmi normák szerint számos szituációban az ukrán nyelvet kell vagy érdemes használniuk (BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2004: 62). Ez a nyelvi környezet még akkor is új számukra, ha SIMONYI és PISANO (2011: 230) szerint a magyar többségű településen élő tipikus kárpátaljai